

УДК 341.9

І. Є. Покора, аспірантОдеського національного університету імені І. І. Мечникова
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

МІСЦЕ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВА

В статті розглянуті деякі аспекти питання про місце міжнародного приватного права в системі права. Визначені основні (як традиційні, так і нетипові) точки зору в доктрині щодо трактування правової природи міжнародного приватного права, охарактеризовано співвідношення міжнародного публічного та міжнародного приватного права. Обґрунтовано концепцію визнання міжнародного приватного права окремою самостійною галуззю права.

Ключові слова: міжнародне приватне право, іноземний елемент, самостійна галузь права, міжнародне публічне право, принципи міжнародного приватного права.

В умовах інтернаціоналізації господарського та суспільного життя відбувається зближення держав в суспільно-економічній, соціальній та правовій сферах. Розвиток міжнародних торговельних, господарських, земельних, трудових, шлюбно-сімейних, спадкових відносин сприяє тому, що міжнародне приватне право стало займати значну та вагому нішу в регулюванні міжнародного спілкування громадян та підприємств. Суттєвим поштовхом для розвитку міжнародного приватного права в Україні стало набуття нашою державою незалежності, внаслідок якого суб'єкти господарювання України отримали право виходу на світовий ринок, тисячі громадян стали подорожувати за кордон, працевлаштовуватися в іноземних країнах, вести там бізнес і т. д. В Україну залучається все більше іноземних інвестицій, а сама держава активно вступає в різні правовідносини, в тому числі й майнові, з іноземними юридичними особами, міжнародними господарськими організаціями або навіть з окремими іноземними підприємцями. Всі ці процеси сприяють інтернаціоналізації правового регулювання, та національні правові системи намагаються не відставати від цього процесу. І саме тут роль міжнародного приватного права є визначальною.

Метою даної статті є аналіз сучасних поглядів в науці міжнародного приватного права з питання місця міжнародного приватного права в системі права на основі наявних теоретичних досліджень, узагальнення та систематизація існуючих в доктрині підходів до визначення місця міжнародного приватного права в системі права, а також аргументація точки зору про належність міжнародного приватного права до внутрішньодержавного права та його самостійність як галузі права.

Питання визначення місця міжнародного приватного права в системі права вже досить тривалий період викликає дискусії серед вчених, і досі не склалося єдиного підходу до розуміння та пояснення цього феномену.

Проблемою місця міжнародного приватного права в системі права в різний час займалися наступні вчені: М. М. Богуславський [1], В. В. Гаврилов [2], Ю. К. Толстой [3], Г. І. Тункін [4], Л. П. Ануфрієва [5], Л. А. Лунц [6] та інші.

В доктрині існує широкий діапазон думок з цього приводу, із завидною старанністю триває наукове обґрунтування трьох різноманітних підходів до трактування правової природи міжнародного приватного права.

Перший підхід базується на тому, що норми міжнародного приватного права включають до складу міжнародного права в широкому сенсі слова (С. Б. Крилов, М. С. Строгович, А. М. Ладиженський, В. І. Маргієв). Проте такий підхід не розділяється іншими авторами. Наприклад, Г. І. Тункін справедливо зазначає, що термін «міжнародне право» в російській мові та в ряді інших мов означає міжнародне публічне право, від якого слід відрізнити міжнародне приватне право, що регулює відношення цивільно-правового характеру, що виникають в умовах міжнародного життя [7, 4]. В свою чергу, Л. П. Ануфрієва вважає, що головним в категорії «міжнародне приватне право» є термін «приватне», а недооцінка приватноправового, не-владного характеру відносин, що ним регулюються, привела б до змішування міжнародного приватного права з галузями публічного права національно-правової системи або з системою міжнародного права [5, 90–91].

Друга когорта вчених (І. С. Перетерський, М. М. Богуславський, М. І. Брагінський, В. П. Звеків, Л. А. Лунц, С. М. Лебедев, О. Н. Садиков, А. А. Рубанов та ін.) вважає, що міжнародне приватне право має внутрішньодержавну природу. При цьому деякі з них (І. С. Перетерський, Л. А. Лунц, М. М. Богуславський, С. М. Лебедев, В. П. Звеків) розглядають міжнародне приватне право як самостійну галузь права [1, 23]. При цьому слід пам'ятати, що міжнародний характер міжнародного приватного права проявляється не тільки за рахунок того, що воно регулює відносини, що лежать в сфері міжнародного господарського обороту, тобто виходять за межі правопорядку однієї держави. «Міжнародність» міжнародного приватного права вбачається також і в тому, що, оскільки питому вагу в складі норм міжнародного приватного права займають уніфіковані приписи, які не можуть бути змінені державами в односторонньому порядку, до складу міжнародного приватного права входять в певному сенсі єдині норми. По-друге, зважаючи на те, що колізійні норми кожної держави відсилають до матеріальних норм іноземного права, в кожному окремому випадку регулювання таких відносин забезпечується міжнародною взаємодією національних правових систем [5, 90–91].

Третя точка зору була висловлена А. Н. Макаровим і надалі розвинена Р. А. Мюллерсоном, В. Г. Храбсковим. Згідно їх концепції, міжнародне приватне право утворює як норми міжнародно-правові, так і норми внутрішньодержавні. Позицію цих учених підтримує В. В. Гаврилов, на думку якого, міжнародне приватне право «є полісистемний комплекс, що складається з норм як національного, так і міжнародного права. Міжнародне приватне право є штучним утворенням, яке не можна розглядати ні як частину міжнародного, ні як частину внутрішньодержавного права. Не утворює воно і власної системи права, так як саме складається з норм цих правових систем [2, 13–14].

У своїх роботах Ю. К. Толстой вказує, що елемент комплексності характерний для всіх галузей права. Зокрема, він підкреслює, що «елемент комплексності властивий будь-якому правовому утворенню, незалежно від його місця в системі права. Вся справа лише в мірі цієї комплексності. У меншій мірі вона властива первинним правовим утворенням і в набагато більшому ступені — вторинним, третинним і іншим. Іншими словами, хімічно чисті галузі права виділити неможливо, їх просто немає» [3, 43]. Треба пам'ятати, що «в структурі правової системи комплексна галузь — це вторинне утворення, проте саме міжнародне приватне право за своєю природою комплексним правом не є» [8, 118].

З критикою концепції віднесення міжнародного приватного права до полісистемного комплексу виступає, зокрема, Л. П. Ануфрієва, яка обґрунтовує недосконалість побудови цієї теорії серед іншого тим, що її авторами в числі «сполучних» факторів, що визначають міжнародне приватне право як «полісистемний комплекс», називаються два найважливіші елементи, що є вирішальними для виділення певної сукупності правових норм в окрему галузь (систему) права: об'єкт регулю-

вання (однорідні суспільні відносини) і специфічний для даної категорії відносин метод регулювання [9, 122–123].

Існують і поодинокі окремі думки щодо місця міжнародного приватного права в системі права. Так, Г. І. Тункін пише, що міжнародне приватне право — «це комплекс правових норм, що відносяться частково до національних правових систем різних держав, частково до міжнародного публічного права (міжнародні договори). Міжнародне приватне право, хоча і має свій предмет регулювання — відносини між суб'єктами різних національних правових систем, що виходять за рамки правової системи однієї держави, — не є особливою системою чи галуззю права» [4, 11–12].

Вже згадувана Л. П. Ануфрієва, відомий сучасний російський вчений, наприклад, вважає, що міжнародне приватне право є не галуззю, а підсистемою права. На думку автора, в рамках національної правової системи кожної держави існує особлива підсистема — міжнародне приватне право — з унікальністю об'єкта, методів регулювання, джерел та внутрішньою організацією. Автор обґрунтовує свою думку, серед іншого, наявністю «наскрізних» інститутів і загальних засад (таких як «автономія волі», «імунітет держави», «взаємність», «національний режим», «режим найбільшого сприяння» і т. д.), які, будучи виражені нормативно, не відрізняються характерно ні для однієї з внутрішньодержавних галузей, в тому числі і цивілістичних. Також автор зазначає, що кваліфікація міжнародного приватного права як галузі національного права поряд з іншими галузями «поставила б під загрозу виправданість застосування відповідних критеріїв» при відокремленні сукупності норм як галузі права. Дійсно, в міжнародне приватне права включаються відносини з різних національних галузей права (цивільного, сімейного, трудового, процесуального). Крім того, фундаментом, невід'ємною частиною нормативного складу міжнародного приватного права виступають специфічні колізійні норми, що пронизують весь «каркас» цього права [10].

На нашу думку, можливо, в майбутньому і можна буде вести мову про міжнародне приватне право як підсистему права, але на сучасному етапі розвитку науки міжнародного приватного права, стану законодавчого регулювання відносин у сфері міжнародного приватного права, наявності величезних прогалів у правозастосовній діяльності, міжнародне приватне право доцільно розглядати як галузь внутрішньодержавного права.

Міжнародне приватне право за своїми ознаками — насамперед є правом приватним. Традиційно галузеву приналежність визначають за допомогою таких критеріїв, як предмет і метод правового регулювання.

Загальновизнано, що міжнародне приватне право регулює цивільно-правові, сімейні, трудові, відносини з іноземним чи міжнародним елементом [6, 19]. Зазвичай вказують три основні групи майнових відносин, для яких характерна наявність іноземного елемента:

- майнові відносини, суб'єктом яких виступає сторона, яка за своїм характером є іноземною;
- майнові відносини, коли всі їх учасники, можливо, і належать до однієї держави, але об'єкт, з приводу якого виникають відносини, перебуває за кордоном;
- майнові відносини, виникнення, зміна або припинення яких пов'язане з юридичним фактом, що має місце за кордоном [8, 83].

Враховуючи, що предмет міжнародного приватного права певним чином співпадає із предметом цивільного права, деякі вчені ставляться до міжнародного приватного права як до частини цивільного права. Прихильники включення міжнародного приватного права в цивільне право не враховують міжнародний фактор, що обумовлює особливості регульованих цим правом відносин (М. М. Агарков, О. М. Садиков та ін.) [5, 89]. Подібний погляд на міжнародне приватне право можна пояснити тим, що тривалий час в ряді країн терміни «цивільне право» і «при-

ватне право» ототожнювалися. З цих позицій міжнародне приватне право регулює приватноправові відносини і є галуззю приватного права, галуззю внутрішньодержавного права. Характеристику співвідношення приватного і цивільного права зрозуміло дає Н. П. Асланян: «приватне право є поняттям, що підпорядковує, а цивільне — підпорядкованим (цивільне право входить в приватне, але не вичерпує його). Приватне право в сучасних умовах є поняття родове, в той час як цивільне — видове» [11, 175]. Дійсно, приватне право — це більш широке поняття, яке поряд з цивільним правом включає до свого складу, наприклад, сімейне право, трудове право, міжнародне приватне право. Цивільне право і міжнародне приватне право як самостійні види правові утворення є складовими приватного права. Такий підхід є додатковим аргументом на користь ставлення до міжнародного приватного права як до самостійної галузі права.

Крім специфічного предмета регулювання, міжнародне приватне право як самостійна галузь права, має і особливі методи правового регулювання, які наявні і застосовуються виключно в цій галузі права, а саме метод колізійно-правового регулювання та метод матеріально-правового регулювання (зокрема за допомогою уніфікованих міжнародно-договірним шляхом норм «прямої дії») [10].

Наявність іноземного елемента у відносинах, які є предметом регулювання міжнародного приватного права, призводить до колізії законів. Колізійна проблема виникає в зв'язку з тим, що в різних державах законодавче регулювання цивільно-правових, сімейних, трудових та інших відносин не співпадає. І саме іноземна характеристика цих відносин створює передумову для виникнення абсолютно особливого методу регулювання, що дозволяє вирішити, право якої держави має застосовуватися в кожному конкретному випадку. Цей метод регулювання називається колізійно-правовим, і допомагає правозастосовникам обрати право тієї держави, яким слід керуватися при вирішенні того чи іншого питання. Сукупність норм, що містяться в національному законодавстві, метою яких є подолання колізій, складають національне колізійне право, котре, на думку багатьох вчених, в свою чергу, входить до складу міжнародного приватного права [8, 92].

Проте міжнародне приватне право не може бути зведене тільки до колізійного права. Процеси інтеграції, інтернаціоналізації сприяють уніфікації матеріально-правових норм в галузі торгівлі, транспорту, охорони інтелектуальної власності. Матеріально-правовий спосіб, що виражається в уніфікації цивільного права різних держав, передбачає створення міжнародних договорів, що містять єдині правила. Практика міжнародного економічного співробітництва показала, що найбільш доцільно укладати угоди, спрямовані на уніфікацію правового регулювання відносин між фірмами та організаціями країн, в яких встановлення однакових матеріально-правових норм доповнювалося б уніфікованими колізійними нормами, що відсилає до національного законодавства, підлягає застосуванню з питань, не врегульованих такими нормами [8, 94].

Таким чином, можна узагальнити, що не тільки специфічний предмет регулювання міжнародного приватного права, а і особливі методи правового регулювання, дають нам змогу відносити міжнародне приватне право до окремої самостійної галузі права.

Ще одним аргументом на користь визнання міжнародного приватного права самостійною галуззю права є прийняття в 2005 році в Україні Закону «Про міжнародне приватне право» № 2709-IV [12]. Цей Закон встановлює порядок врегулювання приватноправових відносин, які хоча б через один із своїх елементів пов'язані з одним або кількома правопорядками, іншими, ніж український правопорядок. Концептуальні основи зазначеного Закону відповідають сучасним тенденціям розвитку загальновизнаної доктрини міжнародного приватного права.

При дослідженні питання про місце міжнародного приватного права у системі права необхідно приділити увагу проблемам співвідношення його з міжнародним

публічним правом. Безсумнівним вбачається те, що правові норми, які виникають та існують в якості норм міжнародного публічного права, знаходять вираження у внутрішньодержавних системах права, причому в більшості випадків їх формулювання точно співпадають одне з одним [8, 199]. В цьому аспекті особливо цікавим є характеристика впливу загальноновизнаних принципів міжнародного публічного права на формування основних засад міжнародного приватного права.

Перелік та тлумачення загальноновизнаних принципів міжнародного права знаходимо в Декларації принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах, яка є частиною Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 [13]. В зазначеній Декларації містяться наступні принципи: суверенна рівність, повага прав, притаманних суверенітету, незастосування сили або погрози силою, непорушність кордонів, територіальна цілісність держав, мирне врегулювання спорів, невтручання у внутрішні справи, повага прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею, співробітництво між державами, сумлінне виконання зобов'язань з міжнародного права.

Виділяють і інші загальноновизнані принципи міжнародного права, серед яких найбільш вагомий вплив на міжнародне приватне право мають принципи недискримінації, найбільшого сприяння та взаємної вигоди. За режиму недискримінації країна має не погіршувати своїх нормально діючих для всіх країн умов, а режим найбільшого сприяння означає надання державі-партнеру пільгових умов, які діють чи можуть бути введені для третіх країн. Принцип взаємної вигоди полягає в тому, що стосунки між державами, які не є взаємно вигідними, не повинні мати місця [8, 202–208].

На наш погляд, доцільно говорити про те, що норми-принципи міжнародного публічного права рецепіюються внутрішньодержавним законодавством та стають його частиною.

У співвідношенні принципів і норм міжнародного публічного права та міжнародного приватного права спостерігається ще один нюанс, який потребує пояснення. Він полягає у встановленні ієрархії норм міжнародного та внутрішньодержавного права, організації їх застосування на практиці та розмежування сфери дії джерел правового регулювання. Так, стаття 3 Закону України «Про міжнародне приватне право» містить вимоги до з'ясування верховенства джерел правового регулювання: «якщо міжнародним договором України передбачено інші правила, ніж встановлені цим Законом, застосовуються правила цього міжнародного договору» [12, ст. 3].

Отже, основні засади міжнародного приватного права як сукупність норм, що регулюють цивільно-правові відносини, які мають міжнародний характер («ускладнені» іноземним елементом), не повинні суперечити загальноновизнаним принципам міжнародного публічного права.

Л. П. Ануфрієва звертає увагу на застосування термінології щодо «принципів» міжнародного приватного права, зазначаючи, що в міжнародному приватному праві вони переважно іменуються «засади» («основні засади»). До основних засад міжнародного приватного права відносять міжнародну ввічливість (*comitas gentium*), національний режим, взаємність, режим найбільшого сприяння, а також реторсії, публічний порядок, обхід закону та зворотню відсилку [9, 83–84].

Таким чином, зрозуміло, що в міжнародному приватному праві використовується як ряд загальних принципів міжнародного публічного права (наприклад, принципи суверенітету держав, невтручання у внутрішні справи, принцип недискримінації та ін.), так і ряд основних засад, вироблених власне у міжнародному приватному праві історично в процесі регулювання відносин з іноземним елементом (наприклад, міжнародна ввічливість, реторсії, публічний порядок і т. д.). Наявність у міжнародному приватному праві особливих основних засад регулювання

відносин, що виникають при взаємодії суб'єктів міжнародного приватного права, є ще одним доводом того, що міжнародне приватне право є самостійною галуззю права.

Спираючись на все вищесказане, можемо підсумувати, що міжнародне приватне право відіграє все більш значну роль в регулюванні відносин з іноземним елементом. В сфері міжнародного приватного права, норми якого в значній мірі формуються кожною державою самостійно, велике значення має дотримання кожною державою як своїх договірних зобов'язань, так і загальнообов'язкових для всіх держав норм і принципів міжнародного права.

Існування та широке використання в практиці власних особливих основних засад регулювання міжнародних приватноправових відносин, наявність специфічного предмета регулювання, особливих методів регулювання правових відносин дає змогу зробити висновок про доцільність кваліфікування міжнародного приватного права як самостійної галузі внутрішньодержавного права на сьогоднішньому етапі розвитку науки та законодавства у сфері міжнародного приватного права.

Література

1. Богуславский М. М. *Международное частное право: Учебник*. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: *Международ. отношения*, 1994. — 416 с.
2. Гаврилов В. В. *Международное частное право: Учебное пособие*. — Владивосток: *Изд-во Дальневост. ун-та*, 1997. — 124 с.
3. Толстой Ю. К. *О преподавании гражданского права на современном этапе: Материалы Всероссийской научно-методической конференции*. — СПб.: *Санкт-Петербургский гос. ун-т*. 1999. — 136 с.
4. *Международное право: Учебник / Отв. ред. Г. И. Тункин*. — М.: *Юрид. лит.*, 1982. — 566 с.
5. Ануфриева Л. П. *Международное частное право. В 3 т. Т. 1: Общая часть: Учебник*. — М.: *БЕК*, 2002. — 288 с.
6. Луц Л. А. *Курс международного частного права: Общая часть*. — М., 1973. — 381 с.
7. *Международное право: Учебник / Отв. ред. Г. И. Тункин*. — М.: *Юридическая литература*, 1974. — 692 с.
8. *Международное частное право: современные проблемы / Отв. ред. М. М. Богуславский*. — М.: *ТЕИС*, 1994. — 507 с.
9. Ануфриева Л. П. *Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории*. — М.: *Спарк*, 2002. — 415 с.
10. Ануфриева Л. П. *Соотношение международного публичного и международного частного права (проблемы системной принадлежности и структурного статуса) // Журнал российского права*. — 2001. — № 6 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.jursites.ru/anufrieva_sootnoshenie_mezhdu.html
11. Асланян Н. П. *Основные начала российского частного права*. — Иркутск: *Изд-во ИГЭА*, 2001. — 270 с.
12. *Про міжнародне приватне право: Закон України від 27.06.2005 р. № 2709-IV [Електронний ресурс]*. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2709-15>
13. *Заключний акт Народи з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. [Електронний ресурс]*. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055

И. Е. Покора, аспирант

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

МЕСТО МЕЖДУНАРОДНОГО ЧАСТНОГО ПРАВА В СИСТЕМЕ ПРАВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу вопроса о месте международного частного права в системе права. На основании исследования существующих в науке международного частного права концепций места международного частного права в системе права, а также вопроса соотношения международного публичного и международного частного права, автор делает вывод о том, что международное частное право — отдельная самостоятельная отрасль права со своим специфическим предметом регулирования, особенными методами регулирования и основными началами, которые присущи только отношениям, регулируемым международным частным правом.

Ключевые слова: международное частное право, иностранный элемент, самостоятельная отрасль права, международное публичное право, принципы международного частного права.